

Ն. ԹԱՀՄԻԶՅԱՆ

(Արվեստագիտության թեկնածու)

«ԱՐԱՐԱՏ» - Ն ՈՒ ԵՐԳ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ

Մայր Աթոռի առաջին պաշտոնաթերթ, կրոնական միակ հանդես և ուսանալի մամուլի հնագույն օրգան «Արարատ»-ը, որ իր կրոնական, ազգային, գրական-քաղաքական, գիտական և հայագիտական բաժիններով մեծապես նպաստեց հայոց պատմության, գրականության ու արվեստի ուսումնասիրությանը և սնեց ու դաստիարակեց հայ գիտնականների մի ողջ կամառ, իր էջերը լայնորեն բացեց նաև երգ-երաժշտության, և, մասնավորապես, հայ երաժշտության խնդիրների արծարծման ու լուսաբանությանը: «Արարատ»-ում տպագրված և հայ երաժշտության հարցերին վերաբերող նյութերի առանձնացումը, դասակարգումը, քննադատությունն ու գիտական մշակումը կարող էր մի մեծագործության ծրագիրը դառնալ: Ամսագրիս մեջ՝ նրա գոյության հիսնամյա պատմաշրջանում երևացած ու մեզ հետաքրքրող նյութերը խմբավորվում են հետևյալ չորս կետերի շուրջ. ա) ժամանակի հայ երաժշտական ընթացիկ կյանքի արտացոլումը, բ) նախորդ դարավերջի ու ներկա դարասկզբի հայ երաժշտական մշակույթի զարգացման հետ կապված մի քանի կարևոր երևույթների քննությունը, գ) հայ հին երաժշտության պատմության ու տեսության հարցերի լուսաբանությունը, և դ) երաժշտության ընդհանուր պատմության վերաբերող առանձին խնդիրների պարզաբանումն ու միջազգային երաժշտական կյանքի մի շարք երևույթների անդրադարձումը: Սույն հոդվածում համառոտակի կանգ կառնենք նշված կետերից միայն առաջինի վրա:

Ա

Ժամանակի երաժշտական ընթացիկ կյանքն արտացոլում են՝ այլևայլ լուրերն ու հաղորդումները, ազգային-կրոնական, եկեղեցական և թատերական-դպրոցական առօրյայի փաստերը, գրախոսություններն ու առանձին լսելի-լսողականություններին նվիրված հոդվածները:

Այլևայլ լուրերն ու հաղորդումները, քննականաբար, խայտաբղետ պատկեր են ներկայացնում: Դրանցից իմանում ենք, թե ե՞րբ և ի՞նչպիսի՞ երաժշտական գրքեր են հրատարակվել Էջմիածնի տպարանում կամ այլուր, թե ազգային երաժշտական ի՞նչ երևույթներ մթնոլորտ են ստեղծել տեղում և զաղթօջախներում, և կամ թե ի՞նչպիսի՞ն են եղել Մայր Աթոռի վերաբերմունքը դեպի մեր այս կամ այն ստեղծագործողը և այլն: Դժվար է այստեղ խիստ դասակարգում կատարել: Որոշակի պատմաշրջանի հայ երաժշտական կյանքի ուսումնասիրության առումով շահեկան տվյալներ են՝ օրինակ՝ Պոլսում Եր. Տեր-Անդրեասյանի ձեռնարկած աշխարհաբար Ծարականի մասին տեղեկությունը¹, Մաղ. արք. Օրմանյանի հրահանգով, Պեշիքթաշի ս. Աստվածածին եկեղեցու երաժշտապետ Ար. Բը-ժըշկյանի՝ եվրոպական ճաշակով պատրաստած մանկական ճոխ երգարանի վերաբերյալ տեղեկությունը², և կամ Էջմիածնում հայ կամավորների հավաքին ու մի ամբողջ գիշեր տևած ինքնաբուխ երգեցողության վերաբերող տեղեկությունը³ և նմանները, որոնց վրա մեկ-մեկ ծանրամալը մեզ հետոն կտաներ: Ավելի կարևոր է ի մոտո ծանոթանալ այն հաղորդումներին, որոնք ցույց են տալիս Էջմիածնի վերաբերմունքը դեպի Կոմիտաս վարդապետը: Պարզվում է, որ Մայր Աթոռը սկզբից ևեթ նկատելով Կոմիտասի բացառիկ տաղանդը, ամեն կերպ աջակցել է երաժշտին՝ բարձրագույն կրթություն ստանալու և կյանքում իր առաքելությունը կատարելու գործում: «Ընմարան ավարտած սաներից արժ. Կոմիտաս վարդապետը,—կարդում ենք ամսագրի էջերում,—որ երգեցողության ուսուցիչ էր ճեմարանում անցյալ տարի և այս տարի Թիֆլիզում

¹ «Արարատ», 1902, էջ 1127:

² «Արարատ», 1904, էջ 328—329:

³ «Արարատ», 1915, էջ 289:

պ. Եկամյալանին էր աշակերտում, իրավունք ստացավ Նորին Վեհափառությունից արտասահման գնալու և երաժշտական արվեստում կատարելագործվելու: Հայր Կոմիտաս վարդապետի ուսման ծախքն հոգավ խոտաացել է հայտնի բարեգործ պ. Աղեքսանդր Մանթաշյանը, որին այդ առթիվ ազգիս Վեհափառ կաթողիկոսն յուր առաքելական օրհնությունն հանձնեցավ տալ հատուկ կոնդակով⁴: Ավելի ուշ, Էջմիածինը ոչ միայն գրկաբաց ընդունում է արտասահմանում կրթությունն ավարտելով վերադարձած Կոմիտասին, այլև արտանցող շունչով նրա՝ հայ եկեղեցական երաժշտության մեջ աշխարհիկ-ժողովրդական հիմքեր որոնելու և հայտնաբերելու ձեռնարկները, «մեն սպագա» է կանխատեսում կոմպոզիտոր-երաժշտագետին: Ահա թե ինչպես է արձագանքել ամսագիրը՝ Կոմիտասի կազմակերպած երկույթներից մեկին: «Երազիրը հարուստ էր և բազմազան՝ հոգևոր և ժողովրդական երգեր, դասախոսություններ երաժշտության պատմությունից, գավելտական գեղեցիկ արտասանություններ: Ծառ հետաքրքրական էր մանավանդ Ռ. Կոմիտասի դասախոսությունը, որով սպացուցանում էր, թե հայոց եկեղեցական եղանակները ժողովրդական են՝ շարականները համեմատելով ժողովրդական երգերի հետ: Բոլոր ներկա եղած հանդիսականները երաժշտական ճշմարիտ վաղելք ստացան երկույթից և ամենագոհ սրտով և ոգևորությամբ լի թողին դահլիճը: Հ. Կոմիտասը, կարող ենք վստահությամբ ասել, մեն սպագա ունի հայոց երաժշտության պատմության մեջ, ցանկանք, որ նա յուր բարի ձգտումներն իրագործել կարողանա»⁵: Վերջապես, ամսագիրը խորին հարգանքի տողեր ունի նվիրված Կոմիտասին, նաև նրա գործունեության հետագա տարիներին վերաբերող արտասահմանյան երկույթների առնչությամբ: «Ս. Էջմիածնի միաբան Ռ. Կոմիտաս վարդապետը, գրված է այնտեղ, — Փարիզի «Salle des Agriculteurs»-ում և «l'Ecol d'Art»-ում տվել է հայկական համերգ, մի քանի սիրողների մասնակցությամբ: Գաղղիական⁶ հատկապես մասնագիտական երաժշտական երկշաբաթաթերթերը «Le Courrier Musical» № 24, «Le Mercure Musical» № 23—24, «Le Monde Musical» № 23 և «L'Auror» օրաթերթը իրենց դեկտ. 21-ի համարում հիացմամբ են խոսում այն համերգների մասին: Խոսք չեն գտնում գովելու հայոց պատարագի արարողության եղանակների քաղցրությունը, վիճությունը և ներդաշնակությունը: ...հացի Կոմիտաս վարդապետից մասնակցություն են ունեցել օրիորդ Ծուշիկ և Մարգարիտ Բաբայանները և պ. Մուղույան, Ծախ-Մուրադյան երգել և նվագել են. իսկ պ. Չոբանյան մի գեղեցիկ դասախոսությամբ ծանոթացրել է ժողովականներին հայոց բանահյուսության հետ: Բոլոր մասնակիցները իրենց շնորհակալ երգերով և նվագով հիացրել են հանդիսականներին և

իրենց մայրենի երկրի հանճարը փայլեցրել: Դենեք պատեղ բանիմաց և երաժշտական արվեստին տեղյակ անձանց կարծիքը» և այլն⁷: Սրանով չեն սպառվում ամսագրում Կոմիտասին վերաբերող նյութերը, ինչպես կտեսնենք ստորև: Բայց այս փորձիկ հաղորդումներն իսկ, փաստերի լեզվով ըստ ամենայնի գծում են Էջմիածնի հետ Կոմիտասի ունեցած հարաբերությունների իրական պատկերը:

Ազգային-կրոնական կյանքի փաստերը, որ ընդհանրապես տրված են դարձյալ հաղորդումների ձևով, հիմնականում վերաբերում են սովետական տարրեր տոների, ինչպես՝ Հոփսիսմանց-Գայիան-հանց, ս. Սահակի և Մաշտոցի, առհասարակ Թարգմանչաց, Վարդանանց, կաթողիկե Էջմիածնի, Գեվորգ 'Ի-ի անվան ու ճեմարանի բացման տարեդարձերի, կամ Երևանում թե Թիֆլիսում հաստատվող որևէ նոր դպրոցի, այլև ուրիշ առիթներով կազմակերպված հանդեսներին ու գրական-երաժշտական երկույթներին: Դրանք ունեն ճանաչողական նշանակություն: Ասենք՝ Կոնդայան ճեմարանի բացման տարին, տոնակատարության միջոցին «երբեմն գինվորական նվագաձուռաց խմբին եղանակներ, և մերթ դպրաց ազգային ընտիր և գեղգեղ երգեր» են հնչել⁸, որտեղից պարզ է, թե նվագախումբը հրավիրված է եղել: Զինվորական հրավիրված նվագախմբի հանդիպում ենք նաև ավելի նոր ժամանակներում, երբ այն՝ հայ գրերի գյուտի 1500 և հայ տպագրության 400-ամյակի առիթով Էջմիածնում անցկացված շքեղ հանդիսություններին մի հավելյալ փայլ է տվել⁹: Բայց 1890-ական թվականներին ճեմարանը ունեցել է և իր սեփական նվագախումբը, որ հանդես է եկել Վարդանանց տոնի առթիվ: «Հանդեսը բացվեց «Նորահրաշ» շարականով: Այնուհետև կարդացին ճառեր, հատվածներ Եղիշեից և ոտանավորներ մեր նորագույն բանաստեղծներից: Ծեմարանի նվագախումբը և երգեցիկ խումբը փոփոխաբար նվագում էին և երգում»¹⁰: Նման հանդիսությունների ժամանակ ճեմարանի երգեցիկ խումբը կատարել է ոչ միայն հոգևոր, այլև աշխարհիկ բովանդակության ազգային երգեր¹¹, որոնց մի զգալի մասը հայրենասիրական ազնիվ զգացումներ արծարծելուն զուգընթաց, երաժշտական եվրոպական ճաշակի ընկալման ու տարածման միջոց է ծառայել մի մեջ: Եվ հետաքրքիր է, որ Էջմիածնի միջավայրը, պատրաստակամությամբ ընկալելով առաջադիմական այդ հոգերը, հիշյալ երգերի ոճով նույնիսկ նորերն է ստեղծել, մերթ ընդ մերթ հրատարակելով դրանք ամսագրիս էջերում, հայկական ձայնահնչե-

⁶ Բերված են մի ամբողջ շարք հիացական կարծիքներ Ս. Հարությունյանի թարգմանությամբ: «Արարատ», 1907, էջ 142:

⁷ «Արարատ», 1874, էջ 345:

⁸ «Արարատ», 1918, էջ 16 (հավելված ԺՄ, համարի):

⁹ «Արարատ», 1892, էջ 170:

¹⁰ Տես «Արարատ», 1879, էջ 319:

⁴ «Արարատ», 1896, էջ 189:

⁵ «Արարատ», 1901, էջ 217:

րով, ինչպես օրինակ՝ «Ցաւոր օրհնութեան բացման ճեմարանի Ուղերձը»¹¹, եռաձայն Ուղերձը, «Առ վեհափառ Հայրապետն Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Մակար»¹² և այլն: Տարբեր հանդեսներին նվիրված բազմաթիվ հաղորդումների շարքում անկասկած ուշագրավ են երկուսը ևս, որոնք նկարագրում են Երեւանում՝ Ղևոնդ Ղազարյան և Թիֆլիսում՝ Մարիամյան-Հովնանյան օրհորդաց դպրոցների բացման տոնախմբությունները: Երկու առիթներով էլ, պատարագի ընթացքում, հայ դեռատի օրհորդները կատարել են երգեցիկ դպիրների և սարկավագների պաշտոնը: Ղևոնդ Ղազարյան դպրոցի աղջիկների մասին Ջ. Տեր-Ջաքարյանց գրում է. «Դպրոցի օրհորդք թան և չորս թվով միակերպ մաքուր հագուստով կատարում էին երգեցիկ դպրաց պաշտոնը պ. Սամսոն ձայնագրագետ ուսուցչի դարապետությամբ:... Այն տեղ էր տեսնելու՝ թե օրհորդաց ներդաշնակ, քաղցրաձայն և հրեշտակային ժամերգությունը որքան կզմայլեցնեին ժողովուրդը»¹³: Ավելի հետաքրքիրն այն է, որ այս, առաջին հայացքից նոր կարծեցյալ, տեսարանը Մարիամյան-Հովնանյան դպրոցի օրհնության ժամանակ, կուսանաց Անապատի ու Ստեփաննոս եկեղեցում, պարզվել է՝ «ըստ վաղեմի սովորության»։ «Ինչպես որ կանխավ որոշված էր, ժամը 10-ին Գեր. Գաբրիել արքեպիսկոպոս Առաջնորդը մատուցց սուրբ պատարագը կուսանաց Անապատի սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցվում մեջ, և պատարագին սպասավորեցին պարկեշտասուն կուսանքն ըստ վաղեմի սովորության»՝ սարկավագությամբ և դպրությանը»¹⁴:

Աստիճանաբար դուրս գալով սոսկ հաղորդումների շրջանակներից, շահեկան նյութեր ենք գտնում նաև բուն եկեղեցական կյանքի վերաբերյալ: Դրանցից հիշատակելի են՝ Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիների սարկավագների ու դպիրների «խնդրագիրը» Մայր Աթոռին՝ իրենց նյութական անձուկ դրության բարելավման առնչությամբ¹⁵, Սմբ. քհ. Սարգսյանցի հողվածը՝ գյուղական քահանաների նյութական վիճակի մասին¹⁶, և հատկապես՝ քահանայացուների ընտրության ու պատրաստության կանոնների «Ծրագիրը», որտեղից իմանում ենք, թե մասնավորապես երգեցողության ասպարեզում քահանայացուներից ներկա դարսակցներին էլ դեռևս պահանջվում էր՝ «շարականների և տաղերի անսխալ երգելը համաձայն հնի կամ ձայնագրյալ շարականի»¹⁷:

Թատերական ներկայացումները լուսաբանող գրություններում մեզ հետաքրքրողն այն է, որ նրանցում երբեմն հանդիպում ենք արտահայտությունների, որոնցից հետևում է, թե հիշյալ ներկայացումները Արեվելյան Հայաստանում ևս տրվել են՝ նայած տեղին

ու պայմաններին՝ որոշ երաժշտական ձևավորումով: Ըստ եղած տվյալների, պրոպիսիան է եղել պարագան, օրինակ՝ Խորեն եպիսկոպոսի «Արշակ Բ»-ի երևանյան ներկայացման դեպքում, ս. Սարգսյան կից հոգևոր դպրոցի մեծ դահլիճում, որտեղ՝ «զինվորական երաժշտաց լուեին ու երրորդ զանգակի ձայնն հետո բացվեցավ վարագույրը և երևեցան Հայոց ձյունազարդ լեռանց գագաթները»¹⁸:

Գալով դպրոցներին, պետք է ասել, որ «Արարատ»-ը միշտ էլ լուրջ ուշադրություն է դարձրել նրանցում հայ տղամիկ երգի ուսուցումը պատշաճ մակարդակի վրա դնելու խնդրին: Դեռևս ամսագրի առաջին համարներում գետնելված մի քանի նյութերից, ինչպիսիք են՝ վանական դպրոցների «Կանոնադրությունը»¹⁹, Ռուսաստանի հայ թեմական ղեկավարների «Կանոնադրությունը»²⁰ և այլն, երևում է, որ ուսանելի առարկաների շարքում կարևոր տեղ է հատկացվել, մի դեպքում՝ շարականի երգեցողությանը, մյուսում՝ ընդհանրապես ազգային երգ-երաժշտությանը: Նույն այս շրջանում ամսագրի խմբագրությունը նաև մի քանիմասց հողված է լույս ընծայում ապագա ուսուցիչների կրթության վերաբերյալ, որտեղ խելամիտ շատ առաջարկների կողքին այն մասին, թե «ուսուցչաց կրթությունը պետք է ընթանա ամբողջ ազգային կյանքի հեղեղի հետ, և պետք է լինի յուրյանց ազգայնության, յուրյանց դարու՝ գիտակցության, ձգտման և լուսավորության արտահայտությունը» և այլն, երգ-երաժշտության շուրջ հաստատագրվում է հետևյալը: «Պարտավորյալ է ամենայն աշակերտ [վարժապետանոցի] սովորել՝ երգեցողություն. ջութակի վերայ ածելը և երաժշտության տեսական մասը (!): Պարտավորյալ չէ՝ դաշնամուրը (ֆորտեպիանո), երգեհոն (օրգանը): Ամենափոքրը պնքան պետք է լինի, որչափ և որչափ կարողություն կա կանոնավոր երգեցողության ժողովրդական դպրոցի մեջ՝ և առհասարակ ժողովրդի մեջ»²¹: Այնուհետև ամսագրի էջերում հրատարակվում են նաև երաժշտության ուսուցման մեթոդական հարցերը շրջափող գրություններ ևս, որոնցից հիշատակելի է Գր. Երզնկյանցի հողվածը: Նրանում հեղինակը առաջարկելով՝ երեխաների հետ երգով պարապել 8—9 տարեկան հասակից, ուսուցման հիմնական միջոցը դարձնել լսողությամբ յուրացնելը, բայց հետո անցնել ձայնագրությունը ևս, երգել տալ ինչպես մեկ-մեկ, այնպես էլ խմբովին, սովորեցնել ոչ միայն հոգևոր, այլև աշխարհիկ երգեր, բարձրացնում է դասավանդման համադրական (սինթետիկ) և վերլուծական (անալիտիկ) մեթոդների խնդիրը ու գտնում, որ տարրական դպրոցներում նպատակահարմար է կիրառել երկրորդը: «Առաջին

¹¹ «Արարատ», 1874, էջ 350—351:

¹² «Արարատ», 1885, էջ 505—507:

¹³ «Արարատ», 1877, էջ 486—487:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 484:

¹⁵ «Արարատ», 1905, էջ 588:

¹⁶ «Արարատ», 1907, էջ 892:

¹⁷ «Արարատ», 1908, էջ 10:

¹⁸ Ս. Մարության, Մեր ազգին թատրոններում համառոտ տեսությունը, «Արարատ», 1870, № 3, էջ 280:

¹⁹ «Արարատ», 1869, № 5, էջ 4:

²⁰ «Արարատ», 1869, № 2, էջ 141:

²¹ Թե ինչպես պետք է պատրաստել մանկավարժ ուսուցիչներ, «Արարատ», 1870, № 6, էջ 47:

եղանակով աշակերտները նախապես սովորում են երաժշտական առանձին ձայները,—գրում է նա,— յոթնյակն, հետո անցնում են ավելի դժվար վարժությունների, և այդպես շարունակելով աշխատում են ավելի բարձրաձայն դեպի բարդը։ Երկրորդ եղանակը առաջինի բոլորովին հակաստիպ է կազմում՝ առաջ ամենահատարակ մի քանի երգեր են սովորում, հետո մի առժամանակ անցնելուց զկնի, ուսուցչի օգնությամբ աշակերտները ամբողջը տարրերի (էլեմենտների) են բաժանում, սոցա էլ առանձին ձայների, որոնք և միմյանցից ջոկվում են յուրյանց բարձրությամբ, ուժով և երկարատևությամբ։ Առաջին եղանակը ավելի գործածական կարող է համարվել մասնագիտաբար երաժշտություն սովորելու ժամանակ, իսկ տարրական ուսումնառանում միայն միակ և բոլորովին տարրական և բնական միջոցը պետք է համարել վերլուծական (անալիտիկական) եղանակը²²։

Գրախոսություններում քննադատվում են ձայնագրային մանկական երգարաններն ու երգեցողության դասագրքերը, երաժշտական ժողովածուներն ու առանձին ստեղծագործությունները, ինչպես և երաժշտագիտական աշխատությունները։ Բայց սրանց անհրաժեշտ է ավելացնել այն մատենախոսությունները ևս, որոնցում քննվում են՝ նաև երաժիշտների գիտական հետաքրքրություններին ուղղակիորեն վերաբերող հայագիտական հրատարակությունները։ Ամսագրում յուր խոսակցության առիթ է տվել Արեւիկյան Հայաստանում լույս տեսած առաջին «Ձայնագրային մանկական երգարան» իսկ, Եզն. քհ. Երզնկյանի աշխատասիրությամբ։ Երգարանը նախ գրախոսել է Սահակ Ամատունին (այն ժամանակ՝ սարկավազ), իրավացիորեն համոզել քերելով խիստ մոտեցում²³։ «Մեղու»-ի էջերում տպվում է արհամարհական մի պատասխան։ Ս. Ամատունին նորից է համոզել գալիս, այս անգամ ավելի խիստ քննադատությամբ²⁴։ Հետո ամսագրի խմբագրությունը երեւի հանձնարարում է Դ. քհ. Հովսեփյանին մի անգամ էլ անդրադառնալ Երգարանին, (ինչպես և նույն հեղինակի՝ հայկական ձայնագրության Դասագրքին), ու Հովսեփյանը ևս ելույթ է ունենում նույն արդարացի քննադատությամբ²⁵, թեև վերջում ավելացնում է և այն, որ «պ. Ե. ի. Թաշճյանի աշակերտներից միայն Եզնիկ քահանան է աշխատում, իսկ մյուսների հետքն անգամ չեն երևում»։ Ինչ վերաբերում է հիշյալ Դասագրքին, նրա բուն հիմունքներ

ին, ապա կոմիտասը ևս մի առիթով պարզ գրում է, թե «բարեկրոն տեր Եզնիկ քահանա Երզնկյան մեր արևելյան պարզ յոթնյակը տակն ու վերա առավ, կարծելով, թե եվրոպական համաձայն է մերն էլ»²⁶։ Իսկ Երգարանի մասին արված քննադատական խիստ, բայց ողջամիտ դիտողությունները հանգում են այն բանին, որ նրանում՝ երգերը մանկանց ճաշակին ու հասկացողության համապատասխան չեն, երբեմն բռնազբոսիկ կերպով «եվրոպականացված» են, պատահում են խոսքերի ու եղանակների անհամաձայնության դեպքեր, վերջիններս էլ (եղանակները) սխալաշատ են, և որ կարևորն է՝ առհասարակ մանկական երգարանի համար մատչելի և ոճով ազգային նյութը (և՛ խոսքերը, և՛ երաժշտությունը) պետք է քաղել, հիմնականում, հայ ժողովրդական բանահյուսության զանազանից։ Եվ հարկ է նշել, ի պատիվ «Արարատ», թե նա այնքան լավ պրոպագանդեց երգարան կազմելու այս կարևոր սկզբունքը, որ մեզ մոտ ի վերջո հրապարակ եկավ դա կիրառելու ընդունակ երաժիշտ էլ, հանձին Սպ. Մելիքյանի։ Ու երբ վերջինս լույս ընծայեց երգեցողության իր Դասագրքը (հիմնականում հայ ժողովրդական, ազգային ու նաև բուն եվրոպական ճաշակով հաղթարված ու դասակարգված երգերով), ամսագիրը ողջունեց այն²⁷։ Ուշագրավ է մի պարագա. ինչպես ընդհանրապես արևելահայ, այնպես էլ, մասնավորապես, Էջմիածնի միջավայրը, ընդվզելով Եզնիկ քահանայի կատարած բռնազբոսիկ «եվրոպականացումների» դեմ, միաժամանակ իրապես լայնախոհ մոտեցում է հանդես բերում այն արդյունավոր փորձին, որով Սպ. Մելիքյանը իր Դասագրքում գետնելում էր նաև «համաշխարհային հսկային երաժիշտների գործերից, ինչպես օր. Մոցարտի, Շոպենի և այլ հեղինակների, որոնք փոխադրված են հայերեն և աչքի են ընկնում որպես աշխույժ և կենդանի գործեր, որոնք ունեն ժողովրդական բնույթ»։ Ավելին. ամսագիրը իր էջերը սիրով տրամադրել է տակավին երիտասարդ Սպ. Մելիքյանի մի գրախոսության ևս, ուր հեղինակը քննադատելով Շահան Սիմոնի կազմած տարրական ձայնագրության «նուդեցուցը»²⁸, տեղին պնդում է, թե հայ դպրոցներում ձայնագրության ուսուցումը հարկավոր է սկսել ոչ թե Էմիլ Շելլի «թվանշանական», այլ միջազգային «զճային» դրությամբ²⁹, հետո

²⁶ «Արարատ», 1898, էջ 112։

²⁷ Տես Ռուբեն Աբելա, Դասագիրք երգեցողության (Ա և Բ տարի, ժողովածու հայ ժողովրդական, ազգային և եվրոպական միաձայն և երկձայն երգերի, կազմեց Սպ. Մելիքյան), «Արարատ», 1918, էջ 390։

²⁸ Սպ. Մելիքյան, Ինչ սխառնում պետք է անցնել երաժշտություն մեր դպրոցներում, «Արարատ», 1902, էջ 1158։

²⁹ Գործ՝ որ վաղուց հաջողությամբ ձեռնարկել էր արդեն Ս. Եկմալյանը Կերսիայում դպրոցում։ Տես մեր հոդվածը՝ Մակար Եկմալյան, «Էջմիածին», 1958, Բ—Գ, էջ 56։

²² Գր. Երզնկյան, Դասավանդման խորհուրդներ, «Արարատ», 1892, էջ 1068 (Երգեցողություն)։

²³ Մի քանի խոսք Եզնիկ քահանայի «Ձայնագրային մանկական երգարանի» մասին, «Արարատ», 1880, էջ 505։

²⁴ Դարձյալ ձայնագրային մանկական երգարանի համար, «Արարատ», 1881, էջ 182։

²⁵ Դասագիրք հայկական ձայնագրության (վիմատիպ) և ձայնագրային մանկական երգարան անվանյալ գրքանց վերա դատաքննություն, «Արարատ», 1881, էջ 500։

անցնելով հայկականն էլ (Լիմոնջյանի դրությունը): Հայ ժողովրդական (մանավանդ գեղուն) երգի անադարտության պաշտպանության դիրքերից ճշտված դիպուկ քննադատություն է Կոմիտասի գրախոսականը, Լ. Նիկազարյանի՝ Փարիզում հրատարակված «Recueil de chants populaires arméniens»-ի առաջին գրքույկի վերաբերյալ³⁰: Միշտ է, այստեղ Կոմիտասը տակավին չի տարբերում հայ գեղուն-ժողովրդականը՝ քաղաքային-ժողովրդականից, ու նրա մի-երկու միտքը այն մասին, թե «Արաքսի արտասուքը»՝ «բողոքական եկեղեցու երգ է (choral)», «Հերիք որդեակք»-ի եղանակը՝ «տաճկական», իսկ «Կիլիկիա»-ինը՝ «նորմանդական» է և այլն դեռևս քննելի են: Սակայն, ցույց տալով, որ Նիկազարյանի հրատարակած երգերը (որոնցից լոկ մեկն է հայ գեղուն-ժողովրդական «Զիմ գլխին»), ձայնագրված ու ներդաշնակված կամ փոխադրված են ոճական խաթարումների նշանակություն ունեցող և այլ մի շարք սխալներով, սկզբունքային հարց է բարձրացնում նա, երբ գրում է. «Մեր կարծիքով հայ ժողովրդական երգերը դաշնակելուց առաջ պետք է քաջ հմուտ լինել հայ ժողովրդի պատմական, բնական և ազգային պայմաններին, եղանակի կազմության ոգուն, ոճին, բառերի իմաստին, մեր ժողովրդական տաղաչափության, ժողովրդի երգեցողության և արտասանության համապատասխանության և էլի մի շարք այլ բաներին, ապա ձեռնարկել դաշնակելու և հրատարակելու»: Մ. Եկմալյանի ներդաշնակած «Պատարագին» մվիրված Կոմիտասի գրախոսականը իր բովանդակությամբ այնպիսին է, որ դրան հարկ է անդրադառնալ՝ հայ եկեղեցական երաժշտության մեջ բազմաձայնության առաջացման ու զարգացման խնդիրների առնչությամբ: Այստեղ միայն շեշտենք, որ Կոմիտասը հիշյալ հոդվածում մի ամբողջ շարք քննադատական մանրակրկիտ դիտողություններ անելուց հետո, ըստ արժանվույն գնահատելով «Պատարագը», եզրակացնում է. «Հարգելի երաժիշտ պ. Մակար Եկմալյանը մեր երգեցողության ամալի անդատանի մեջ ներդաշնակության անդրանիկ բուրաստանը տնկեց: Սրտանց ուրախ ենք, որ հայերս այժմ կարող ենք պարծել, թե մենք էլ ես չենք մնացել վսեմ գեղարվեստի և կատարելագույն երաժշտության զարգացումից»³¹: Եկմալյանի կարճատև պատասխանի մեջ էլ³², որը խմբագրությունը հրատարակել է լոկ «ի հարգանս պ. երաժշտագետի», ճիշտ նկատումներ կան, ինչպես կոտենենք տակավին: Ամագիրը գրախոսական քննադատականներով արձագանքել է նաև՝ «մեր բեղմնավոր երիտասարդ երաժիշտներից» Ա. Տեր-

Ղևոնդյանի «Մանկական երգերին»³³, Գ. Չեղեքյանի (այն ժամանակ՝ սարկավագ) մշակած երեք խմբերգին (ազգային օրհներգ «Տեր կեցո», «Երբ որ բացուին» և «Մայր Արաքսի») ու Ա. Բարխուդարյանի «Արևելյան պարերին» (դաշնամուրի համար)³⁴, այլև Ռոմանոս Մելիքյանի երկու երգին («Աջան երգ», և «Վարդը»)՝³⁵, որ հաստատագրված են ժամանակին հայ երաժշտագիտության մեջ խմբված, հետաքրքիր գաղափարներ: Քննադատը («Յ. Յ.») մի քանի հակասական մտքեր ունի Ռ. Մելիքյանի ու նրա երգերի մասին, բայց նա հատուկ գիտակցում է այն պարագան, որ Մելիքյանը հայ երաժշտության մեջ անհատական ստեղծագործության ուղղության «ամենից շնորհալի ներկայացուցիչն է» ու հետևյալն է գրում: «Որքան և կարևոր լինի եկեղեցական և ժողովրդական երաժշտության մշակությունը, այնուամենայնիվ հայ երաժիշտը չպիտի սահմանափակվի միայն այդ գործունեությամբ...: Պետք է զատել երաժիշտ-գիտնականը երաժիշտ-ստեղծագործողից, որպեսզի արդյունավետ լինեն երկուսի էլ աշխատանքը: Այդ անջատումը չորս ուղղությամբ կարելի է կատարել. 1. Կարելի է գեղարվեստական տեսակետից արժեքավոր ժողովրդական և եկեղեցական երգերը մշակել՝ բազմաձայն երգեցողության կամ մկագի վերածելով, ինչպես այդ անում է Կոմիտաս վարդապետը: 2. Կարելի է ժողովրդական երաժշտության ոճով մշակել այդ ոճին համապատասխանող նյութեր (իբրև օրհնակ հիշենք պ. Սպ. Մելիքյանի «Զմեռն անցավ»-ը, Կոմիտաս վարդապետի «Կաքավի երգը» և այլն): 3. Կարելի է եկրոպական և արևելյան ոճերի խառնուրդից մի նոր միացյալ ոճ ստեղծել (ինչպես այդ փորձել է, թեև, ի դեպ, բավական անհաջող կերպով, պ. Բաղդասարյանը իր «Մի՛ լար քլբուլ»-ով) և վերջապես 4-րդ՝ կարելի է բոլորովին անտես առնելով հայկական երաժշտությունը (ուզում է ասել՝ երաժշտա-ազգագրական նյութերը՝ Ն. Թ.)՝ մվիրվել քաջատապես անհատական ստեղծագործության: Ուղղությանց այս չորս տիպերը դեռևս որոշակի չեն բաժանվել հայ երաժշտության այս աղմուկային վիճակի մեջ. միևնույն անձի մեջ հաճախ այդ 4 ուղղությունն էլ միանում է: Անշուշտ այս բանը շատ անգամ վնասում է գործին, որը պահանջում է ուժերի կեդրոնացում՝ իր կատարելագործման համար: Միայն առաջին և վերջին ուղղությունները ունին իրենց համեմատաբար զատված ներկայացուցիչները: Այս 4 ուղղություններն էլ անխըտիր իրենց հատուկ և կարևոր դերն ունին մեր երաժշտական գրականության մեջ, ուստի և ցավալի է տեսնել, որ փոխադարձ ստեղծություն և արհամարհանք է տիրում դրանց միջև: Բոլոր այդ ուղղությունները մի ընդհանուր պատվանդան պետք է ու-

³⁰ Կոմիտաս, Recueil de chants populaires arméniens, («Հավաքածու հայոց ժողովրդական երգերի»), «Արարատ», 1900, էջ 387:

³¹ «Արարատ», 1898, էջ 117:

³² Մ. Եկմալյան, «Արարատի» խմբագրության, «Արարատ», 1898, էջ 324:

³³ Oberton, Մանկական երգեր ձայնակցությամբ դաշնամուրի, երաժշտություն Անուշավան Տեր-Ղևոնդյանի, «Արարատ», 1914, էջ 1152:

³⁴ Ռոբերտ Գրեյ, Երեք խմբերգ, Արևելյան պարեր, «Արարատ», 1918, էջ 674:

³⁵ Յ. Յ., Երկու երգ, «Արարատ», 1912, էջ 76:

նման՝ հայ ոգին, որը միաժամանակ և այդ 4 ուղղությամբ միացման կետն է: Իհարկե, այժմ, ավելի քան հիսուն տարի հետո, դժվար չէ վիճարկել քննադատի՝ այստեղ ևս բերված մտքերից մի քանիսը: Էականն այն է սակայն, որ նա ճիշտ ժամանակին և ընդհանրապես շատ ողջամիտ մոտեցմամբ բարձրացրել է ազգային երաժշտական ստեղծագործության ամենահիմնական խնդիրներից մեկը, ընդ նմին պարզելով հայ արվեստի տարբեր մշակների միջև տիրապետած «փոխադարձ ասեղության և արհամարհանքի» վիճակը, որը և մեր արդի մի շարք մեծագործություններում, չգիտես ինչու, սրողված է լինում շատ անգամ, ի վնաս ճշմարտության և պատկերվող երևույթի հակասություններով լի համակողմանիության:

Երաժշտագիտական աշխատություններից ամսագրի էջերում գրախոսված է Ի. Պոպովի «Армянская музыка» գրքուկը³⁶: Մատենախոսը նշելով, որ «հայկական աղբյուրի երաժշտական գրականությունն այն աստիճան խղճով դրության մեջ է, որ այդ մասին ամեն մի աշխատության լույս տեսնելը յուրաքանչյուր հայ երաժշտի և երաժշտասերի բուն ցանկությունը պետք է համարել», ցավոք, չափազանց խիստ մոտեցմամբ, Պոպովի աշխատությունը ներկայացնում է «որպես մի չտեսնված կատարյալ գրագողություն»: Հարկավ, Ի. Պոպովը պարտավոր էր հիշատակել այն աղբյուրները, որոնցից օգտվել է, և, մասնավորապես, «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам» գրքի այն էջերը³⁷, որոնք ցույց է տալիս Ա. Տեր-Հովսեփյանը: Վերջինս էլ սակայն, հանուն ճշմարտության, պետք է նկատած լիներ, որ Պոպովի աշխատությունը, իր հիշյալ և այլ թերություններով հանդերձ, որպես հայ երաժշտության պատմության մի շարք նյութերի համակարգման առաջին փորձերից մեկը, անտարակույս, ողջունելի էր:

Շատ ավելի հարուստ են թեկուզ և լոկ այն մատենախոսությունները, որոնք վերաբերում են նաև երաժիշտների գիտական հետաքրքրություններին, ասացինք: Դրանցից հիշատակելի են՝ Ա. Չոպանյանի «Նահապետ Քուչակի դիվանը» աշխատասիրության մատենախոսությունը³⁸, որ արժանվում է Քուչակին վերագրվող հայրենների հեղինակային

պատկանելության հարցը³⁹. Մ. Արեղյանի պատասխանը «Մուրճի» գրախոսին, ի պաշտպանություն «Հազար ու մի խաղ» ժողովրդական հիանալի երգարանի⁴⁰, որ օգտակար և ուսանելի է նման երգարաններ կազմող մեր այժմյան հեղինակների համար էլ. Շարակնցի ռուսերեն էմիլյան թարգմանության քննությունը⁴¹. Ներսես Տեր-Միքայելյանի «Das armenische Hymnarium» գրքին նվիրված մատենախոսությունը⁴², թեև չափազանց խիստ⁴³. Ա. Վրդ. Ամատունու «Հին և նոր պարականոն շարականներ» փայլուն ուսումնասիրության գնահատությունը⁴⁴, վերջապես Ն. Ադունցի «Дионисий Фракийский и армянские толкователи» աշխատության գրախոսությունը⁴⁵ և այլն:

Առանձին ստեղծագործողներից ամսագիրը հատուկ էջեր է նվիրել Ջիվանուն, Կոմիտասին և Նիկ. Տիգրանյանին: Ջիվանուն անդրադառնալու և նրա քանաստեղծություններից մի քանիսը հրապարակ հանելու առիթ է տվել Հ. Խոջապանցի մի հոդվածը («Գլուխի»), որ հեղինակը անհիմն կերպով պնդել է, թե Ալեքսանդրապոլում հայ աշուղները մեծ մասամբ երգում են, իբր, տաճկերեն, և թե ժողովուրդն էլ ուրախությամբ լսում է այդ երգերը: Կ. Մատինյանը փաստացի նյութերի հիման վրա մերժում է այդ տեսակետը⁴⁶: «Ալեքսանդրապոլը երբ ունեցել է իր մեջ թատրոն (շնորհիվ հարգոյալատիվ Սյունցի Ալեքսանդրի Մելիք-Հայկազյան), և

³⁹ Հարց, որը ավելի ուշ տաք վեճեր առաջացրեց, ինչպես հայտնի է, և որը մինչև այժմ էլ բոլորի համար ընդունելի լուծում չի ստացել տակավին: Թվում է, թե հարցի բուն լուծումը պիտի որոնեն՝ Նահապետին որպես հայրենների միջնադարյան փայլուն երգիչ-կատարող ճանաչելու մեջ, որպիսի դեպքում լիովին բացատրելի է դառնում ամենակարևորը՝ հայց կանքում նրա երբեմնի վայելած մեծ համբավը:

⁴⁰ Մ. Արեղյան, Ժողովրդական երգարան և «Հազար ու մի խաղ», «Արարատ», 1904, էջ 1078:

⁴¹ Էմ. քն. Նազարյան, «Шараканъ»-ի մասին, «Արարատ», 1904, էջ 677: Տես նաև նույն հեղինակի՝ «Վերջին խոսքը» Шараканъ-ի մասին («Արարատ», 1905, էջ 72):

⁴² Մ. Խոստիկյան, Das armenische Hymnarium, von Nerses Ter-Mikaëlian, Leipzig. 1905, «Արարատ», 1908, էջ 939:

⁴³ Եվ արդյո՞ք դա չէ պատճառը, որ Ն. Տեր-Միքայելյանի, վերջին հաշվով, լուրջ աշխատությունը երկար ժամանակ այնպես էլ չմտավ գիտական լայն շրջանառության մեջ:

⁴⁴ Ս. Կանաչյան, Հին և նոր պարականոն շարականներ, «Արարատ», 1911, էջ 1044:

⁴⁵ Մեսրոպ վրդ. Մաքսուդյանց, Bibliotheca Armeno-Georgica. IV—Дионисий Фракийский и армянские толкователи, «Արարատ», 1917, էջ 827:

⁴⁶ Կ. Մատինյանց, Բանաստեղծք և հյուսվածք Ջիվանի, «Արարատ», 1871, № 11, էջ 415, № 12, էջ 473:

³⁶ Արշակ Տեր-Հովսեփյան, И. Е. Попов, Армянская музыка, Исторический очерк (СПБ, 1910), «Արարատ», 1914, էջ 174:

³⁷ Նկատի ունենք գրքում «Կ. Ա.» ստորագրությամբ հրատարակված «Երկու խոսք հայ երաժշտության մասին» քանիմաց հոդվածը: Ինչպես հարդրում է Ալ. Շահվերդյանը, «Զ. Բ. Սարաջևայի հավաստմամբ այդ հոդվածի հեղինակը Կոնստանտին Սոլունոմովիչ Սարաջևն է» (Հայ երաժշտության պատմության ակնարկներ, Երևան, 1959, էջ 166):

³⁸ Հովհ. Թադևոսյան, Քուչակի Նահապետի երգերի մի նոր հրատարակության առթիվ, «Արարատ», 1902, էջ 1148:

երբ թնդացրել է թատրոնական քննի վրա ազգային երգերի արձագանքը, հենց այն օրից Ալեքսանդրապոլու աշուղները սկսել են երգել հայերեն, որովհետև հասարակությունը այդ մասին ավելի սեր ու համակրություն է ցույց տալիս: ...ասածիս ապացույց կարելի է համարել՝ հասարակության հաճախելը ավելի այն արձանոցները, որտեղ համարյա թե միշտ հայերեն են երգում, ինչպես պ. Կարապետ Տալոյանցի արձանոցը, որտեղ երգում է աշուղ Զիվանին...: Այնուամենայնիվ, որ երգում է Հովհաննես աշուղը մականվանյալ խրթը: Իսկ ուրիշ արձանոցներում երգում են Թաթու (Հավեսի) և Մալուի մականուն աշուղները» և այլն: Կոմիտասի մասին գրել է Գ. Հովսեփյանը⁴⁷ (այն ժամանակ վարդապետ): «Սեպտեմբերի 30-ին յուր 1½ տարվա բացակայությունից հետո վերադարձավ Մ. Աթոռի դպրապետ տ. Կոմիտաս վարդապետ՝ Եվրոպայում կատարած ճանապարհորդությունից: Նա այս ժամանակը գործադրել է մի գեղեցիկ նպատակի համար՝ հայոց եկեղեցական և ժողովրդական երաժշտությունը ծանոթացնելու եվրոպացիներին»: Հետո գիտնականը նորից անդրադառնալով կոմպոզիտոր-երաժշտագետի վերոհիշյալ համերգներին, ամբողջացնում է Կոմիտասյան ելույթներից մի ուրույն շարքի պատկերը, կարգով տեղեկություններ տալով՝ Փարիզում հայ գաղթականների «Մասիս ակումբ»-ում, Ռուսաց երեկույթում, Գեղարվեստագետների ընտանեկան երեկույթում և Միջազգային ժողովրդական համերգում (Concert de chansons et danses populaires) հնչած հայկական երգ-երաժշտության, եվրոպական թերթերի ջերմագույն արձագանքների, Կոմիտասի հրատարակած «Հայ քնար» ժողովածուի, La musique rustique arménienne աշխատության հատվածի, նաև ծյուրիխում, Ժընևում, Լոզանում և

հերմում, այլև ս. Ղազարում և Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանում նրա տված համերգների ու կարդացած դասախոսությունների մասին: Նիկ. Տիգրանյանին վերաբերող հոդվածը մի կենսագրական ակնարկ է, որ գրել է Պ. Մոնոյանցը, կոմպոզիտորի գործունեության 25-ամյակի առթիվ⁴⁸: Ակնարկը շարադրված է փաստերի լեզվով, պատշաճ կերպով գնահատված է Նիկ. Տիգրանյանի հայրենամիլեր գործունեությունը, ինչպես և նրա դերը առհասարակ Անդրկովկասի ժողովուրդների երաժշտական մշակույթի զարգացման մեջ: «Տիգրանյանի երաժշտական քննադատոր գործունեության մասին չենք կամենա այստեղ երկար կանգ առնել,—նկատում է հեղինակը,—սակայն անհրաժեշտ ենք համարում այսքանն ասել, որ նրա գլխավոր արժանավորություններից մեկն էլ այն է, որ նա պեղանտիկ ճշտությամբ ձայնագրելով ազգային և արևելյան եղանակները, մեծ տաղանդով գտավ արևելյան երաժշտության համապատասխան և բնորոշ հարմոնիզացիա եվրոպական մոդիկայի տեորիայով և հարմոնիայով: Եվ անդրադառնալով ռուսական «Гражданин», «Биржевые Ведомости», «Новое Время», «Петербургская газета» և «Новости» լրագիրների արձագանքներին՝ Նիկ. Տիգրանյանի Պետերբուրգյան համերգներին, նա նույնպես քաղվածքներ է բերում, որոնցից արժե ծանոթանալ հետևյալին, որ նշանակալի վկայություններ է տալիս պրոֆ. Ն. Սողովկը իր հեղինակավոր գրչով: «Տիգրանյանն իր պիեսների մեջ շատ հարազատ կերպով է ըմբռնել արևելյան եղանակների ոգին. եթե չենք սխալվում, Կովկասյան եղանակների մեծագույն մանրագին, ուղիղ և գեղարվեստական մշակում մեր երաժշտական աշխարհում կատարվում է առաջին անգամ»:

⁴⁷ Գ. վրդ. Հովսեփյան, Կոմիտաս վարդապետի երաժշտական ճանապարհորդությունը Եվրոպայում, «Արարատ», 1907, էջ 906:

⁴⁸ Պետրոս Մոնոյանց, Երաժշտագետ Նիկողայոս Տիգրանյան (կենսագրական ակնարկ նրա 25-ամյա երաժշտական գործունեության առթիվ), «Արարատ», 1914, էջ 168:

